

פתח דבר

במרכז הגיליון תיק מאמרים העוסקים בהיבטים שונים של זיכרון השמדת יהודי אירופה ובראשם שיחה עם ז'אק דרידה. מיכל בן-נפתלי שוחחה עם דרידה בעת ביקורו האחרון בירושלים, במסגרת פרויקט הראיונות של יד ושם (ינואר 1998). דרידה מציג בשיחה את עיקרי מחשבתו על זיכרון, סליחה ועדות בהקשר המיוחד של השואה, ושל שאלת ייחודה ונוכחותה הנמשכת בתרבות האירופית, כרוח רפאים שאי-אפשר ואף אסור להיפטר ממנה, אבל מסוכן ואף אסור להתמסר לה. העניין האחרון עולה בראיון בכמה הקשרים. דרידה מתייחס בין השאר להתמודדותה של התרבות הצרפתית בנושא שיתוף הפעולה של הצרפתים עם הנאצים בתקופת הכיבוש ולהתמודדותו שלו עם עברו הנאצי של ההוגה שהשפיע ביותר על מחשבתו, מרטין היידגר, ועם הגילויים על אהדת הנאצים של ידידו הקרוב פול דה-מאן בתקופת בחרותו בבלגיה.

אותה נוכחות רפאים של השמדת היהודים נידונה באופנים שונים בשלושת המאמרים האחרים בתיק. עדית זרטל מציגה פרק ממחקר על תרבות זיכרון השואה בישראל. היא דנה בעיצוב מחדש של הזיכרון במהלך משפט אייכמן ומשחזרת את ההשפעה הרמטית שהיתה לו על השיח הלאומי בישראל ערב מלחמת 67 ומיד אחריה. זרטל קושרת את החרדה הטראומטית בתקופת ההמתנה ואת תחושת האופוריה עם סיום הקרבות לתפיסה חדשה של העצמי הקולקטיבי שעיצב משפט אייכמן, ולקישור ההדוק שנוצר במהלכו בין נאצים לערבים ובין מורדי הגטאות ללוחמים הישראלים. מרילין רייזנאום כותבת על ניסיון ויזואלי יוצא דופן לספר את סיפור השמדת היהודים מתוך התמודדות מודעת ומוכאבת עם סכנותיו של הזיכרון והרסנותו של מעשה הייצוג עצמו. היא מנתחת ומבקרת את הפואטיקה והארס-פואטיקה של ייצוג הזוועה בספר הקומיקס מאוס מאת ארט ספיגלמן, שבו יהודים מצוירים כעכברים, גרמנים כחתולים ופולנים כחזירים. האם מעשה הסיפור הוא אמצעי לשרוד או להרוג? האם אפשר להינצל מן הזיכרון באמצעות הסיפור בלי לחסל את רוחות הרפאים שנושאות אותו? רייזנאום מראה כיצד ספיגלמן מנכיח את הדילמה הזאת ואינו מאפשר לקורא שלו להתחמק ממנה. בהקשר ויזואלי אחר, אריאלה אולאי בוחנת מחדש את תערוכתו של רועי רוזן "חיה ומות כאווה בראון", שעוררה שערורייה-זוטא כשהוצגה לפני כשנתיים במוזיאון ישראל. אולאי מציגה יחסים מורכבים בין הצופה, האמן והדימוי הנראה שיצר רוזן ומנסה להבין מדוע יצאו הצופים מן התערוכה עם "שואה בעיניים", למרות שבתערוכה אין שום אזכור לשואה. אגב כך חושפת אולאי דמיון מפתיע בין שיח השואה הישראלי לשיח המוזיאלי המודרני: שניהם מבקשים לקדש את הייחודיות וחד-הפעמיות של המושא שלהם אבל גם לייחס לו משמעות אוניברסלית ולהציג את עצמם כבעלי מונופול על ייצוג המשמעות הזו.

רועי רוזן עצמו מציג כאן מחקר מתועד להפליא על אמנית בלגית יהודיה, ז'אסטין פראנק, ועל ספרה הפרונגרפי-סוריאליסטי זיעה מתוקה. רוזן בונה דמות של אשה יהודיה מיוחדת במינה, המתרועעת עם אמנים ומשוררים מחוגי האוונגרד באירופה של שנות העשרים והשלשים, וספרה הוא תערוכת יוצאת דופן של זימה ומשיחיות, אוונגרד ספרותי ופנטזיה פורנוגרפית הטורפים את כל ההזויות – של לאום, מגרר ומין. העובדה שהערות השוליים הנרחבות מעוגנות בגוף עשיר במיוחד של מחקרים היסטוריים, פסיכואנליטיים ופוסט-סטרוקטורליסטיים על מייניות וטרנסגרסיה, אלימות ומיסטיקה ואילו סיפורן המשוחזר של ראשל, גיבורת זיעה מתוקה, ושל פראנק, המחברת, וגיבורת המאמר, נטוע כולו בסדרת צילומים וציורים של רועי רוזן, עובדה זו היא שמעניקה לחיבור זה את הנוף המיוחד שלו ומשנה תוקף להבחנותיו התיאורטיות.

ראובן שפירא חושף, מנתח ומסביר עיוורון מובנה במחקר הסוציולוגי הקאנוני של החברה הקיבוצית:

התעלמות מארגוני לווין פדרטיביים של המשק הקיבוצי (תנובה, המשביר וכד') ששימשו קבוצה קטנה של פעילים כערוץ לצבירת עוצמה, יוקרה וחכיות יתר, ויצרו ריבוד חברתי סמוי ואוליגרכיה ידועה אך מוכחשת בחברת הקיבוץ. שפירא מראה כיצד נקשרו מנגנוני הריבוד הסמוי לקיפאון המחשבת והארגוני בתוך הקיבוץ פנימה וכיצד גרמה ההתעלמות העקבית ממנגנונים אלה ומן האפקטים שלהם לכישלונה של סוציולוגיית הקיבוץ הקאנונית להבין את הקיבוץ בפריחתו ובשקיעתו.

במרכז מדור הספרים סקירה מקיפה של ישי רוזן-צבי על שלושה ספרים חדשים העוסקים בהיבטים שונים בפילוסופיה של ההלכה מאת שלושה חוקרים: מנחם פיש, משה הלברטל ואבי שגיא. הספרים מוצגים בנפרד וכל אחד מהם זוכה לדין ביקורתי בהקשרו המתודי והתוכני המיוחד. אבל רוזן-צבי מראה כי לשלושתם משותף הניסיון להציג אלטרנטיבה דתית למציאות הרווחת באורתודוקסיה הדתית בת-זמננו על בסיס קריאה פרשנית-מחדשת ולא-תיאולוגית במופגן של השיח ההלכתי והמרשי. על השגותיו של רוזן-צבי משיבים (בנפרד) שלושת החוקרים. תגובתם מחדדת את קווי המחלוקת המתודולוגית בעניין הגישה הפרשנית על רקע הסכמה לעיקרו של הפרויקט: לא להשתחרר מן המסורת אלא לשחרר את המסורת מפרשניה האורתודוקסית, המסורתנים, שיותר משהם יראים את השם הם יראים מן הצורך לחדש, שכופה מציאות היסטורית משתנה.

את הגיליון חותם יואב פלד בסקירת שלושה ספרים שכתבו "ציונים מודאגים" על אלה המכונים "פוסט-ציונים". פלד דן באופן מפורט בשלושה סוגי תגובות ל"פוסט-ציונות": התגובה החרדה והמשתלחת של אמנון רובינשטיין, החוטאת הן לעובדות והן לעקביות הטיעון; תגובתה העניינית של אניטה שפירא החושפת העדר תשתית תיאורית מספקת לנרטיב האלטרנטיבי שמציגים ההיסטוריונים החדשים; ניסיונו של דניאל גוטוויץ להבין את תופעת ההיסטוריונים החדשים כמקרה פרטי של תהליכי ההפרטה העוברים על החברה הישראלית בדור האחרון – ההיסטוריונים החדשים כמפריטי הזיכרון. סקירתו של פלד חורגת מן הטון הפולמוסי, המתנצת, המאפיין את הוויכוח סביב הפוסט-ציונות. היא מזמינה את הפוסט-ציונים לפתח מסגרת תיאורית טובה יותר לסיפור ההיסטורי שלהם ולהציג חלופה משכנעת לא רק לסיפור הציוני, אלא גם לתהליכי ההפרטה שחיסלו אותו.

גיליון זה הוא האחרון בעריכתי. לפני כעשר שנים ייסדנו, חברי, חנן חבר ואנוכי, את קבוצת הלימוד שלימים נעשתה קבוצת המערכת הראשונה של תיאוריה וביקורת. המטרה היתה לקדם שיח ביקורתי ותיאורטי על החברה והתרבות בישראל, לקרב את המחקר האקדמי במדעי החברה והרוח למציאות הפוליטית והחברתית בתוכה הוא מתפתח אבל לא להניח לו להתנהל על פי מונחיה ותודעתה העצמית. כדי לעשות זאת היה צורך לאורח בתרבות העברית מושגים החיוניים למחשבה הביקורתית ולפתח במקביל מילון תיאורטי עברי. הקמת כתבי-עת שימשו במה לניסוי המחשבתי והלשוני הזה היתה פועל-יוצא-טבעי של עבודת הקבוצה. מאז יצאו לאור חמישה-עשר גליונות והגוונים השונים של התיאוריה הביקורתית שטיפח תיאוריה וביקורת צובעים היום את השיח האקדמי ואת הדין הציבורי הכללי על החברה, התרבות והמשטר בישראל. בזכות תמיכתם העקבית של שני מנהלי מכון ון ליר בירושלים בעבר, הפרופסורים יהודה אלקנה ונחמיה לבציון, ומנהלו כיום, ד"ר שמשון צלניקר, התמסד כתבי-עת והופעתו של כל גיליון חדש, שהיתה בתחילה מעשה פלא כמעט, נהייתה לעניין שבשגרה. בנוף התרבותי הישראלי הנוכחי, הנשלט כמעט לחלוטין על ידי מדדי רווחיות ורייטינג, על ידי לשון הטלוויזיה וקצבה – שגרת הופעתו של כתבי-עת היא-היא מעשה פלא.

אבל השגרה מסוכנת לחיוניות המחשבה ולהתחדשותה. חילופי עורכים בשלב זה של קיום כתבי-עת הם מעשה בעיתו. הפרופסור יהודה שנהב, העורך החדש של תיאוריה וביקורת, כבר החל בעבודתו וגיליון ראשון בעריכתו יראה אור באביב 2000. הוא מביא אתו טעמים ודגשים מבורכים ונקודות מבט חדשות, בלי לוותר על אף אחד מיעדיו העקרוניים של כתבי-עת. אני מאחל לו מעומק לבי דרך צלחה.

לבסוף אני מבקש להיפרד בתודה מכל עמיתי וידידי במועצת המערכת, אשר במהלך השנים העניקו לי מזמנם וממרצם והגישו לי סיוע שלא יסולא בפז, בתמיכה ובביקורת, בעצה ובמלה טובה. ותודה אחרונה, של פרידה לשרה סורני, ששקדה במסירות אין קץ על מלאכת הספר מאז חבלי לידתו של הגיליון הראשון ועד היום, לדנה בן-עמרם, אשר שימשה עד לא מכבר מזכירת המערכת, לתמר משמר על עריכה לשונית מיומנת וקפדנית ולמרגלית אבס-גיאן על שירותה הנאמן בעבודות ההקלדה.

עדי אופיר